

УДК 930.85[008:316.776]903:726(5-15)+(85)“631.2”

Король Д. О.

ГЪОБЕКЛІ-ТЕПЕ І НОРТЕ-ЧІКО – СТРУКТУРНИЙ МОНУМЕНТАЛІЗМ ТА ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЯВИ ДОКЕРАМІЧНИХ СУСПІЛЬСТВ

Статтю присвячено специфічному феномену монументальних споруд у таких докерамічних суспільствах, як Гьобеклі-Тепе (Анатолія, X–IX тис. до н. е.) і Норте-Чіко (Центральне Перу, IV–III тис. до н. е.). Зазначені пам'ятки фактично змінили усталені погляди на цивілізаційні процеси, тож ця робота наближує до певних нових відповідей.

З-поміж згаданих у тексті ключових підходів автор поділяє концепції комунікаційної мережовості як рушійного елементу комплексних суспільств. Трансрегіональний міжкультурний обмін інформацією під час обрядових бенкетів та релігійних відправ у таких монументальних святилищах постає вельми вірогідним поштовхом до інновацій та, зрештою, цивілізаційності.

Ключові слова: докерамічний неоліт, монументальна архітектура, цивілізаційні процеси, общинні ритуали, інформаційні мережі, комплексні суспільства, Гьобеклі-Тепе, Норте-Чіко.

Проблема становлення цивілізації посідає чільне місце в історико-культурних розвідках останніх ста років, як, зрештою, і пошуки того сплеску, з якого її варто починати. К. Вітфогель, М. Салінз, Е. Сервіс, П. Шкальнік, Р. Карнейро та чимало інших пропонують абсолютно різновекторні підходи, утім, подекуди видається, що всі вони оперують різними категоріями щодо одних і тих самих алгоритмів. Переважно, услід за Г. Чайлдом, вони виходять з усвідомлення того, що урбанізація була неодмінним і центральним моментом процесу становлення ранньочивілізаційних систем, що ієрархічність формується завдяки накопиченню надлишкового продукту, що умовою його накопичення є осілий спосіб життя і землеробство (переважно злакове) [8, с. 121–127; 11, с. 186–190, 198–210; 15]. Відтак, ще порівняно недавно історики, антропологи та археологи дотримувалися ідеї, що для доземлеробських суспільств неможливо уявити ані суттєвих соціальних зрушень, ані монументальної

архітектури, крім хіба що елементарних стоячих каменів. Однак приблизно двадцять років тому сталися революційні (як сказав би Чайлд) відкриття на теренах Старого і Нового Світу, які суттєво похитнули звичну картину. Відтепер історико-культурні алгоритми, які півстоліття тому здавались аксіомою, нині постають лише формулою, яка працює з похибками і вже в декількох моментах потребує фундаментальних коректив.

Традиційно стародавні суспільства вивчаються з позицій політогенезу і державотворення або відносно економіко-виробничого ускладнення. Утім, є ще один важливий фактор, котрий впливав на перші два безпосередньо і нерідко забезпечував їм ту чи іншу альтернативу. Мова йде про *комплексну комунікаційну мережовість*, що наближує нас до ідеї ноосфери (за термінологією Тейяра де Шардена та В. Вернадського) [5, с. 68–70; 13, с. 161–165]. У цьому випадку ми розуміємо ноосферу як *динамічну систему інформаційних зв'язків*

Ното Sapiens на планетарному рівні [11, с. 189]. Що ж до альтернативності ліній розвитку людської самоорганізації, то синергетичний підхід так само вже плідно зарекомендував себе в дослідженнях як археологів, так і теоретиків цивілізаційності [2; 6; 9; 12].

Отже, актуальними є такі запитання, як, наприклад: чи справді для утворення складних соціальних етнополітичних форм був конче потрібний перехід до злакового землеробства? Чи можлива була стратифікація та монументальна архітектура для людей, котрі ще не здійснили такий перехід? Чи справді рух до цивілізаційності є, передусім, динамікою державотворчих процесів (з акцентом на ієрархічності та «експлуатації», на котрій свого часу наполягала марксистська школа)? Чи є ускладнення форм релігійності наслідком ускладнень політичних форм та господарчо-культурної динаміки, чи воно саме здатне їх породити? Чи справді всім без винятку ранньociвілізаційним формам потрібні іригаційні роботи («гідролічна» версія К. Віттфогеля) або конфліктність (ідеї Р. Карнейро)?

Ця стаття є спробою відповіді на такі питання. А радше – наближенням до відповіді й уточненням постановки проблеми. Наперед визначимось із власною позицією. Ми хочемо обґрунтувати тезу, що саме *ущільнення мережі комунікаційних зв'язків іще в доземлеробському суспільстві було здатне налагодити інтенсивні торговельно-економічні зв'язки, а також міжрегіональну релігійно-ідеологічну систему, яка поступово й породжувала в соціумі ієрархічність та ускладнення соціальності*.

Отже, першим об'єктом нашого дослідження постає регіон Анатолії та Закавказзя за раннього неоліту, так званого докерамічного неоліту «А» (який, за класифікацією М. О. Чмихова, був *протонеолітом* [18]). За визначенням Мехмета Оздогана, нині колишні погляди на цю добу варто радикально переглянути: «До останнього десятиліття ХХ ст. сприйняття неоліту серед науковців було надзвичайно спрощене. <...> Утім, неолітична доба виявилась доволі складною та неоднозначною. Відтепер такі означення щодо неї, як “соціальна стратифікація”, “соціальна організація”, “інтенсивна міжрегіональна взаємодія”, “ремісна спеціалізація”, чи розвиток комплексних технологій, як-от “піротехнологія”, “металургія”, “монументальна архітектура” чи “громадські споруди”, – тобто все те, що колись вважалося неприпустимим для такого раннього горизонту, – усі такі означення вже не є перебільшенням, проте

базуються на конкретних археологічних фактах» [45, с. 582–583].

Окрім того, що розкопки останніх тридцяти років пролили більше світла на такі відомі пам'ятки, як Ієрихон та Мюрейбет, було зроблено приголомшливі спостереження в таких ранніх стаціонарних селищах, як Чайонно, Ньовали-Чорі або Чафер-Гююк [45, с. 581–601], котрі відносяться ще до початку ІХ тис. до н. е., коли землеробство лише зароджувалося і побутовало на рівні середньому між збиральництвом та експериментальним городництвом. Недарма дивує наявність регулярного будівництва в людей, що не вмели опалювати кераміку, а їхні врожаї були малопродуктовані та стихійні [20]. Загалом же названі матеріали викликають усвідомлення, що не осілість виникла завдяки переходу до відтворюючого господарства, а навпаки [40, с. 31].

Стаціонарне поселення для тих людей було основою Космосу [22, с. 624; 59]. Цитуючи тези Мерліна Дональда про зовнішні форми пам'яті [34], Тревор Уоткінс зазначає, що архітектура стала могутнім новітнім «синтаксисом» систем символічної репрезентації. Таким чином: «Спроможність спорудження поселень, будинків та громадських споруд, котрі втілювали собою конструкти населеного світу, сприяла виникненню нових різновидів людського суспільства» [59, с. 6]. Виходячи з цих позицій, Е. Баннінг критикує поширену тенденцію щодо згадок «храмів» і «святинищ» неоліту, адже «сама інновація домобудівництва вже була сакральним дійством і будь-яка споруда, відтак, була сповнена космогонічним сенсом, що демонструють глибоко символічні будівлі Чатал-Гююку, які тепер уже загальновизнано вважати житловими спорудами. Хоча певні будівлі там справді могли слугувати виключно культовим цілям» [22, с. 624]. Але навіть у названих центрах справді є явно нежитлові споруди підкресленого сакрального значення.

Тим більше це справедливо до сенсаційної пам'ятки останніх двадцяти років, котру автор розкопок Клаус Шмідт назвав першим у світі храмовим комплексом. Мова йде про «Черво-Пагорб»: Гьобеклі-Тепе, що поблизу турецького міста Урфа в Південно-Східній Анатолії. Декілька кам'яних огорож прикрашають вертикально вкопані в ґрунт Т-подібні стовпи/стели приблизно від 2 до 5 метрів над рівнем землі (рис. 1), до того ж нерідко оздоблені вишуканими рельєфами у своєрідному звіриному стилі [52]. Розкопки веде Німецький археологічний інститут, і тепер естафету продовжують колеги К. Шмідта (нині, на жаль, покійного) – Йєнс Нотрофф та Олівер Дітріх (а їхні праці

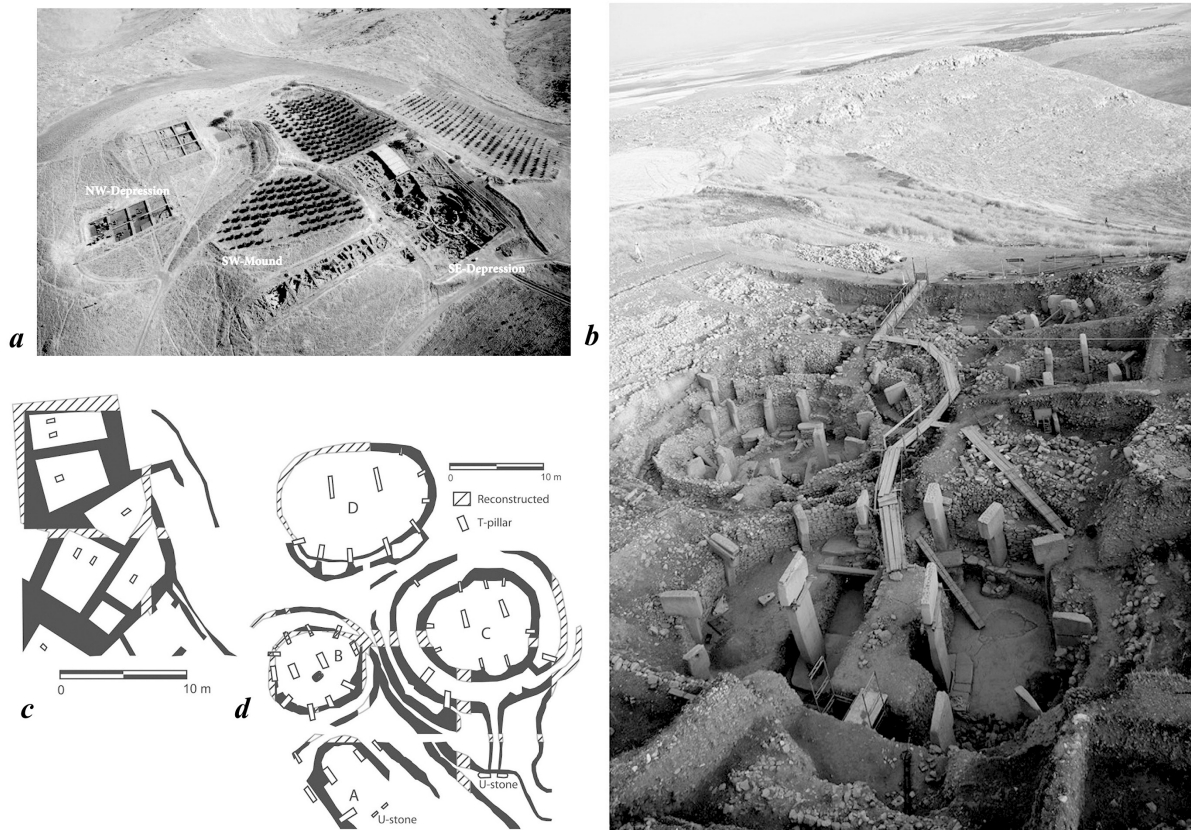

Рис. 1. Гьобеклі-Тепе. Загальне уявлення про пам'ятку:
 а – пагорб Гьобеклі-Тепе (фото: Erhan Küçük, DAI Orient Department);
 б – загальний вигляд розкопок (фото: N. Becker, ©DAI [55]);
 с – план споруд шару II (зрілого) (рис. К. Шмідта, взято з [22]);
 д – план споруд шару III (раннього) (рис. К. Шмідта, взято з [22])

стали нам у пригоді¹, так само як і коментарі з приводу пам'ятки в статтях Ч. Манна і Д. Льюїса-Вільямса, Д. Боріча та Т. Коллінза, Е. Баннінга та ін. [22; 24; 33; 36; 42; 51; 55; 58]).

Основою нижнього шару пам'ятки є кільканадцять округлих кам'яних приміщень відкритого типу. Найкраще розкопані чотири з них (огорожі А, В, С, D). Просуваються розкопки ще трьох – значно компактніших – огорож (Е, F, G). А радіозонд показує наявність ще понад десяти таких споруд. Усі вони округлі, хоча сталої форми огорожі не мають (огорожа С – зі спірально-подібними закрутками, огорожі В та D – еліпсоподібні), як різняться і кількість Т-подібних триметрових монолітів по периметру, наявність чи відсутність на них зображень і які саме зображення тощо [52]. Сталим є, передусім, сам факт цих зображень – переважно це тварини, причому з-поміж них є й хижак, і копитні, і гризуни, і птахи, і членистоногі [46, с. 183–209]. Не менш цікаво, що абсолютно в кожній такій огорожі наявні два центральні Т-подібні стовпи-моноліти

заввишки близько п'яти метрів, і – судячи зі знайдених *in situ* центрових стовпів огорожі D – вони стояли, закріплені особливими кам'яними рамами-замками [51, с. 250–253].

Як зазначає К. Шмідт, перед нами культовий комплекс, який, по суті, є *мережею святилиць мегалітичного типу*, – хоч особисто нам вживання поняття «мегалітичний» для досконалих культових споруд на кшталт енеолітичних храмів Мальти видається недоречним: варто говорити радше про *циклопічні конструкції*. Але якщо славетні громади комплексів Джгантрія чи Мнайдра були зведені на межі IV тис. до н. е. (див.: [37]), то геометрично вивірені конструкції Гьобеклі-Тепе, та ще й з символічними рельєфами, виникають ще в середині X тис. до н. е. [36, с. 41].

Автори розкопок наголошують, що, «оскільки не знайдено решток рослинництва чи тваринництва, зрозуміло, що людиність, яка спорудила монумент, належала до мисливсько-збиральницького господарювання, проте вони виявилися значно організованішими, ніж було прийнято вважати ще 20 років тому» [55, с. 684]. Тобто на самому

¹ On this occasion, I would like to thank mr. Dietrich and mr. Notroff for their help and for sent materials.

світанку позамисливського існування виникають досконалі культові конструкції, з антропоморфними ідолами (рис. 2, *a–c*) (що натякають на певну досконалу релігійність їхніх творців), з вишуканими зооморфними рельєфами і навіть горельєфами (рис. 2, *d–f*), які засвідчують водночас і тривалу мистецьку спадщину цього населення, і наявність страти невиробничих професіоналів – жерців-художників (шаманів?), котрі мали неабиякий авторитет та міжрегіональний вплив [46, с. 213; 51, с. 254]. Останній аргумент легко довести підрахунком працевитрат на спорудження такого монументального центру. До того ж населення збиральників X тис. до н. е. ще не могло налічувати багато сотень людей в одному поселенні, як це траплятиметься в селищах докерамічного неоліту «Б».

На думку К. Шмідта, Й. Нотроффа та О. Дітріха, ключовим смыслом пам'ятки Гьобеклі-Тепе може бути аспект культу померлих предків [46, с. 212–214]. «...Очевидно, що центральні статуї-колони символізували надзвичайно могутніх істот. І якщо у свідомості ранньонеолітичної людності вже існували боги, то маємо переконливу вірогідність, що Т-подібність є найбільш ранньою монументальною формою божественної іконографії» [51, с. 254].

К. Шмідт дійшов такого висновку: «...Можна допустити, що кожна огорожа Гьобеклі-Тепе виступала культовим центром конкретного кланово-тотемного угруповання, а відтак, знайдені тут вістря стріл, характерні для докерамічного неоліту поселень Асуад, ель-Хіам, Хевлан, Немрік та Ньювали-Чорі, є не стільки свідченням системи торговельно-обмінних відносин, скільки результатом регулярних відвідин “алохтонних” груп зі своїх регіонів свого “тотемного” центру задля кланових ритуалів» [46, с. 211]. Отже, *перед нами – комплексне стратифіковане доземлеробське суспільство* (чи то мисливсько-городницьке), якому вже була властива фахово-станова спеціалізація, ієрархічність, досвід монументального мистецтва, абстрактно-символічна комунікативна система і мережева координація територіально розпорощених громад, завдяки якій вузький прошарок представників культової сфери залучив зусилля сотень людей на позагосподарчі роботи: храмове будівництво за прорахованим планом. «У цих людей мусила існувати складна високоорганізована міфологія, включаючи здатність до абстрактних ідей. Відтак, ми отримали певну кількість фактів на користь тез Ж. Ковена [27] стосовно того, що *соціальні системи змінювалися до господарського стрибка, а не в його результаті*» [55, с. 684] (курсив наш. – Д. К.).

Ця перша у світі храмова структура проіснувала близько тисячі років, після чого з певної причини була навмисне похована під землею, а за якийсь час культове життя тут поновилося – вже в новий, більш звичний для тодішньої людності, спосіб. Шар II датують докерамічним неолітом «Б»: 8800–7200 рр. до н. е., і його прямокутні «стілникові» споруди з парними двометровими стовпами по центру справді дуже нагадують будівлі синхронних поселень Чайонно, Ньювали-Чорі і поки що не розкопаний Карахан-тепе (рис. 5, *l*). К. Шмідт вважає їх нежитловими, як і круглі огорожі нижнього шару, Е. Баннінг наполягає, що споруди обох шарів були частиною повсякденного життя. Так чи інакше, але вельми схоже, що монументалізм Гьобеклі-Тепе був першим і безпрецедентним для свого часу.

Як зазначає Тревор Уоткінс, «...осілі мисливсько-збиральницькі громади світанку неоліту були першими в людській праісторії, хто за допомогою будівництва зводив системи символічної репрезентації, в поєднанні, без сумніву, із ритуалами та прописаними патернами поведінки» [59, с. 15].

* * *

Другим осередком цього нарису є регіон Доколумбової Америки, а саме Центральне Перу. Перехід до злакового землеробства відбувався там значно пізніше за Старий Світ і навіть за Північну Америку, натомість овочеві культури (гарбузові, бобові та ін.) вирощувались тут ще у VIII тис. до н. е. [28; 35; 49]. У IV тис. до н. е. місцеве населення вирощувало бавовну. Утім, за спостереженнями М. Мозлі та Д. Сандвайса, вирішальним господарюванням упродовж тривалого часу лишалось тут рибальство [44; 50]: узбережжя Центрального Перу і до сьогодні є світовим лідером з анчоусів та іншої дрібної риби. Гарбузові плоди заміняли цим людям посуд, тому кераміка виникає тут лише на початку II тис. до н. е. (як і металургія, що є досить логічним наслідком роботи з термоіндустрією) [1, с. 16–50]. Водночас на межі IV–III тис. до н. е. – тобто за рибальсько-городницьких докерамічних умов – тут виникає декілька десятків поселень з монументальним будівництвом, яке включало платформні споруди, піраміди і дивні округлі «арени» чи то «сцени» [23; 25; 31; 47].

«Перлиною» регіону в цей час постає область Норте-Чіко з річками Супе, Форталеса та Патівілька. Судячи з усього, протоурбаністичні центри по руслу Супе (Асперо, Караль, Уаріканга) є найбільш архаїчними прикладами монументального

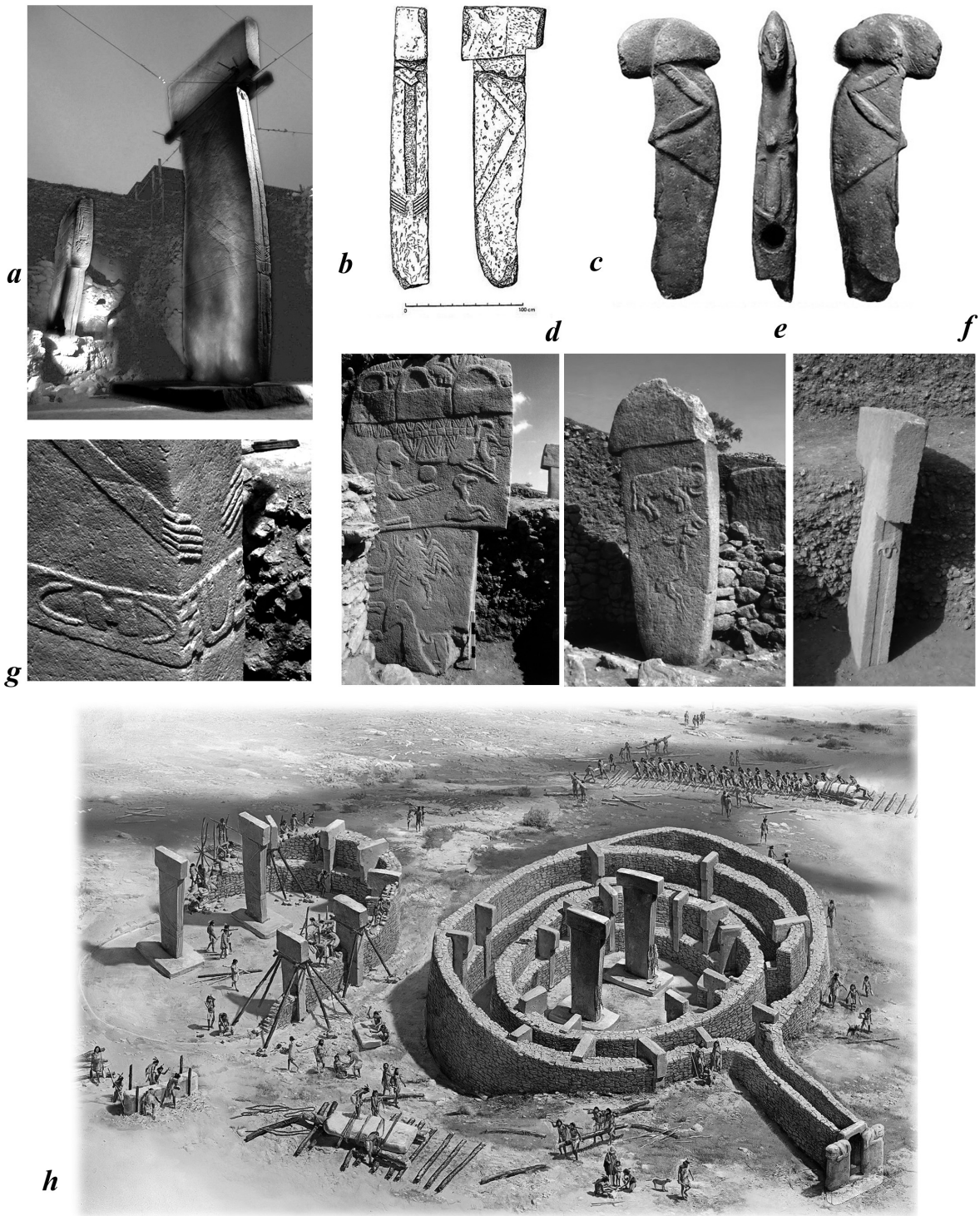

Рис. 2. Гьобеклі-Тепе. Деталі:

- a* – шар III, огорожа D; центральна Т-подібна колона P31 (фото: N. Becker, ©DAI);
- b* – для порівняння: Т-подібна антропоморфна стела з Ньювали Чорі (рис. Г. Гауптмана);
- c* – для порівняння: Т-подібна антропоморфна стела з Адійяман-Кілісік;
- d* – шар III, огорожа D; Т-подібна стела P43 (фото: Berthold Steinhilber);
- e* – шар III, огорожа A; Т-подібна стела P2 (фото: Ch. Gerber, ©DAI);
- f* – шар III, огорожа D; буграній (?) на ще не розкопаній стелі P31 (фото: I. Wagner, ©DAI);
- g* – абстрактні символи (деталь «поясу» Т-подібної стели № 18, огорожа D);
- h* – образна реконструкція спорудження пам'ятки (з <https://taboodada.files.wordpress.com>)

будівництва, хоча власне культурний шар поселень в інших місцевостях може бути значно давнішим.

Узагалі, для пізнього докерамічного періоду Центральноандського регіону можна спостерігати неабияку близькість культурних осередків, котрі розташовані в різних ландшафтних зонах. Власне, населення узбережжя, річкових долин та нагір'я демонструє близькість «корпоративної архітектури» (термін М. Мозлі), культових практик та господарства [31]. Чарльз Станіш звертає увагу на певну взаємну контактність цих ранньоконфлексних соціумів, але марно знайти з-поміж них якийсь один, що б домінував. Відтак, окрім Сільва Естебана, для котрого на перуанському узбережжі 2300-х років до н. е. виникає жрецька державність, мало хто погоджується щодо будь-якої централізації влади в докерамічний час [54, с. 48].

Зупинимось детальніше на сенсаційному урбаністичному центрі Караль, відкритому світові зусиллями Рут Шейді-Соліс [26; 32; 41; 53] (рис. 3). Відповідно до Р. Шейді, людність, що спорудила в долині Норте-Чіко ранньоурбаністичний шедевр Караль, – а також споріднені йому Асперо, Уаріканга, Порвенір, Кабаллете та ін. між 3200 і 2700 рр. до н. е. (*пізньоархаїчний період*), – не знала ані кераміки, ані регулярного злакового землеробства. Вони практикували інтенсивне овочівництво та рибальство; не маючи льону чи конопель, вони вирощували бавовну (із застосуванням іригаційних технік); мали інтенсивні обмінно-торговельні зв'язки на віддалені відстані тощо [30; 41; 49; 53]. І вже одне це робить культурогенез стародавніх перуанців унікальним у світовому масштабі. Хоча долина Норте-Чіко вже здавна мала свою людність [30, с. 1020], так само як питома кількість прибережних рибалок лишилася на звичних місцях, проте наприкінці IV тис. до н. е. тут виникло новітнє явище, яке не мало тут жодного дотичного прецеденту.

Радіовуглецеве каліброване датування наводить найдавніші цифри в 2700–2630 рр. до н. е., але вони поки що ґрунтуються переважно на конкретних органічних знахідках у межах забудови – на кшталт орнаментованих гарбузятих посудин, зроблених з очерету «сумок»-*chikra* чи бавовняних рибальських тенет тощо [29]. Утім, це не спростовує можливості більш давнього закладення перших споруд пам'ятки: аж до середини IV тис. до н. е. (саме так датують розселення людей узбережжя долинами Норте-Чіко). Ранній горизонт приморського Асперо дає дати в 3300 р. до н. е., втім, навіть якщо Караль не був першим з-поміж монументальної мережі

Норте-Чіко, проте він, безумовно, був одним з найбільших і явно посідав панівне становище у своєрідній структурі місцевих докерамічних урбаністичних центрів.

Проблема визначення рівня комплексності такого докерамічного суспільства неоднозначна. З одного боку, як пише Ю. Березкін, «у другій половині III тис. до н. е. поселення в Супе та сусідніх долинах Норте-Чіко могли утворювати етнополітичну спільноту на кшталт рихлої конфедерації десятків великих громад сукупною чисельністю 10–15 тис. осіб. Однотипна монументальна архітектура наявна як на узбережних, так і на віддалених від моря поселеннях, суперечачи ієрархічній організації в масштабах усього ареалу» [1, с. 20]. З другого боку, відсутність вождя чи князя ще не означає егалітаризм чи демократію – ані Ю. Березкін, ані Ч. Станіш не торкаються проблематики *мережевих зв'язків між політїями*. Утім, варто віддати належне Ю. Березкіну, котрий зазначає специфічну структурність як монументальної архітектури Норте-Чіко, так і місцевої культової орнаментики (зокрема на тканинах), яка матиме продовження в політичних утвореннях пізнішого часу, і робить висновок, що «місцева спільнота релігійних фахівців уже певно являла собою стійку корпорацію, котра передавала традиції з покоління в покоління» [1, с. 20].

На території описаного вище Гьобеклі-Тепе – трактованого німецькими археологами як першого храму, міжрегіонального центру (тотемістичних) ритуалів – не засвідчено побутових жител, навіть тимчасових. В урбаністичному центрі Караль житлових решток вистачає, проте самі монументальні платформні споруди, що утворюють піраміди-*уаки*, несли явно не житлове, і взагалі не світське, навантаження. Р. Шейді переконана, що піраміди Норте-Чіко – це храмові комплекси, які на сьогодні є найдавнішими храмами на континенті [53]. До того ж, якщо належним чином оцінити обсяги і структурність монументальних споруд у центрах Норте-Чіко (рис. 4), високу комплексність цього суспільства рибалок-городників доведеться визнати [49, с. 546].

Дані розкопок Р. Шейді дають виразну статусну нерівність членів цього суспільства. За її спостереженнями, лише жрецька еліта (з можливими градаціями за ритуальною, геометрико-астрономічною та економічною спеціалізацією тощо) мешкала в комплексі постійно [41; 53]. Основне населення, судячи з усього, перебувало тут сезонно (не будучи прив'язаним до масштабних сільськогосподарських полів, але живлячись з моря

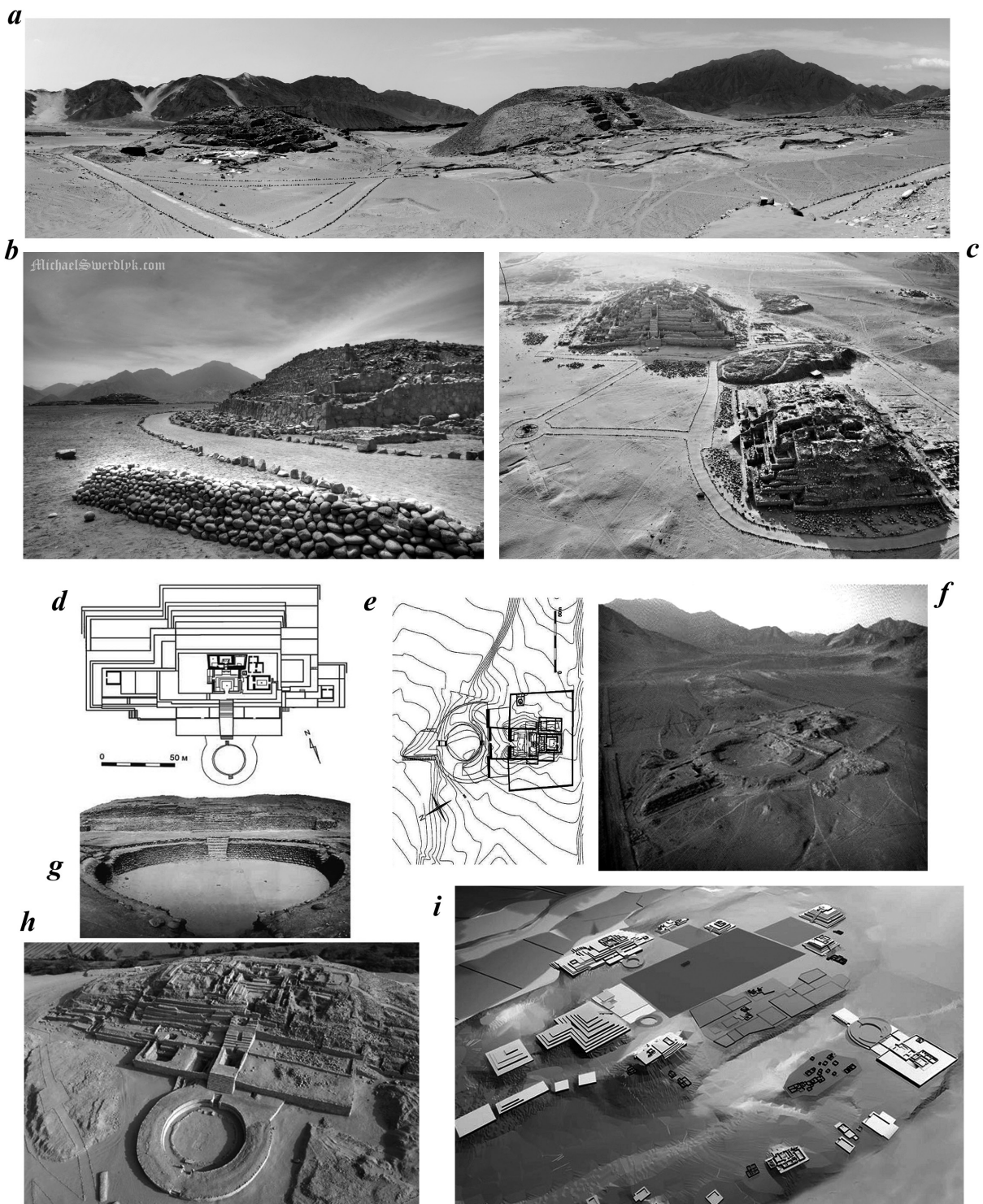

Рис. 3. Докерамічний центр Караль (Перу):
a – панорама урбаністичних решток Караля (фото: Marlon Dutra);
b – піраміди Караля (фото: Michael Swerdlyk);
c – піраміди Караля (з документальної кінострічки «The Lost Pyramids of Caral»);
d – план комплексу Великого храму у верхній частині Караля (сектор E);
e – план храму у формі амфітеатру в нижній частині Караля (сектор L) (by Walter Wust);
f – амфітеатр (фото: Walter Wust);
g – церемоніальна сцена-майдан по під Великим храмом;
h – Великий храм (фото: Chris Kleihege);
i – загальний план центру монументальної забудови (графіка: PEACS)

та городництва), натомість очеретяні хижі могли належати тимчасовим прибульцям (прочанам?) з віддалених регіонів – у цьому випадку мова йде вже не про «нетрі бідноти», а про своєрідну «зону оглашених». Утім, як зауважує М. Мозлі, археологічно дуже важко відстежити час, який люди колись мешкали в певних житлах без перерви [44].

Занепад квітучого центру в долині річки Супе стався так само безпідставно, як і Гьобеклі-Тепе, що так само призвело до засипання культових структур землею і подальшої зміни господарства (й, вірогідно, населення). Стосовно Анатолії можна припустити версію щодо кліматичної кризи 6200 р. до н. е., яка мала стати катастрофою для господарювання всього Близького Сходу і стала причиною занепаду традицій докерамічного неоліту. Дещо схожу ситуацію маємо і для узбережжя Перу.

Фахівці з проблем культурогенезу Доколумбової Америки на чолі з Д. Сандвайсом відстежили в Норте-Чіко сліди такого природного феномену, як Ель Нін'йю, і встановили, що приблизно у 1700/1600 рр. до н. е. перуанське узбережжя спіткала своя масштабна катастрофа, до того ж доволі бурхлива: землетрус, шторм із повінню, а по тому зливи й піщані бурі [35]. Через різку зміну морської фауни та клімату в долинах перуанських річок унікальне докерамічне рибальсько-городницьке розвинене суспільство із соціальною стратифікацією, ремеслами і торговельно-культурою мережевістю занепадо, щоб за декілька поколінь поступитися традиційним аграрним керамічним суспільствам [35, с. 1363].

Висновки

Завершуючи цей вступ до проблематики, варто здійснити спробу дати відповідь на те, що ж саме спонукало давню людність обох континентів на світанку осілості до спорудження таких монументальних мережевих комплексів, як Гьобеклі-Тепе та центри в Норте-Чіко.

Ю. Березкін звернув увагу на те, що ступінь монументалізму та людських працевитрат Центрального Перу в докерамічний час у декілька разів перевищує аналогічні роботи в ранньодинастичній Месопотамії, натомість людей у регіоні мешкало в декілька разів менше. На думку дослідника, «найважливішою обставиною, котра могла б пояснити, як невеликі колективи могли споруджувати об'єкти велетенських розмірів, постає вірогідна наявність у цих колективах фратрій. Принцип дуальної організації пронизував усі суспільства Центральних Анд... <...> Дуальна організація передбачає стосунки

співпраці та суперництва. Саме це могло сприяти все більшому зростанню працевитрат на будівництво споруд суспільно-культурного характеру» [1, с. 37–39].

Будівництво такого гатунку потребувало грандіозних довготривалих зусиль, котрі явно не могли досягатися ані примусом, ані простим релігійним благоговінням. Хоча останній аргумент і є популярним у студіях з архаїчної архітектури. Зокрема, на думку Й. Джойє та Дж. Верпутена, оскільки людям є біологічно властивими острах та шанування всього великого (передусім високого), монументальні культові споруди природно викликали в них благоговіння [38, с. 57]. І буцімто саме благоговійний трепет, як доводять новітні дослідження [39], був колись важливим соціальним чинником визнання ієрархічної вертикалі (варто уточнити, що це справедливо й щодо відносин живих та померлих). Ключем до такого благоговіння часто постають *приголомиливість* та *грандіозність* – не обов'язково виражені в розмірах споруди: ці риси може мати й сам ландшафт, у який цю споруду «вбудовують»; це може бути усвідомлення часового обсягу спорудження, відстані, з якої дістали будівельні матеріали, вага окремих компонентів чи їхня рідкісність; нарешті, сама оцінка комплексу затрачених людських зусиль тощо. Саме це, як зазначають процитовані Д. Келтнер і Дж. Хайдт, варто мати на увазі, стикаючись з давніми культовими – й особливо монументальними – спорудами. П. Уасон та М. Балдіа переконані, що самі лідерство та ієрархія розвивались як побічний продукт чогось, створеного з релігійних причин. Відтак факторами становлення складної соціальної організації варто вважати саме культові. «Релігія надихала людей на будівництво монументів, що, своєю чергою, сприяло розширенню та інституалізації лідерства» [17, с. 225].

Справді, варто пам'ятати, що для Гьобеклі-Тепе та центру Караль дослідниками віддано перевагу *релігійній функції* з питомою вагою *регулярної* обмінної циркуляції об'єктів ужитку та культових артефактів з віддалених регіонів. Мова тут іде не стільки про торгівлю, скільки про архаїчні практики релігійного паломництва [40, с. 29–31; 55, с. 690–692]. Тому там справді знаходять предмети доволі дистанційованих археологічних культур.

Окрім простого релігійного аспекту ці зустрічі в ритуальних центрах мали явно й культуротворче значення: К. Шмідт прямо пропонує вважати одним із наслідків колективних церемоній у кам'яних огорожах обмін досвідом [46, с. 211–212]. Мається на увазі

Рис. 4. Культурно-громадські споруди докерамічних культур:

- a* – приблизна реконструкція платформної споруди в Сечін-Бахо (by Constantin Rahn);
- b* – приблизна реконструкція піраміди-уаки в Асперо (by J. Q. Jacobs);
- c* – план церемоніального комплексу амфітеатру в центрі Караль (by Lizardo Tavera);
- d, e* – традиція Міто/Котош: план церемоніального центру Ла Галгада;
- f, g* – традиція Міто/Котош: план Храму схрещених рук [1, рис. 5];
- h* – традиція Міто (?): план центрвої споруди Сечін Альто;
- i* – традиція Міто/Котош: Ель-Силенсіо, р. Санта [1, рис. 5];
- j* – для порівняння: *квіа* – кланова церемоніальна споруда публо (http://www.crowcanyon.org/EducationProducts/pueblo_history_kids/glossary.asp);
- k* – Старий Світ: будинок 47 з поселення Мюрейбет (ДКН «Б»);
- l* – Старий Світ: будинок з поселення Ньювали-Чорі (ДКН «Б») (фото Г. Гауптмана)

як у мисливстві, так і в новітніх методиках існування та виживання за умов стрімких кліматичних змін. «...Якщо дотримуватися логіки Гайдена, то стане ясно, що амплітуда повторюваності святкувань у Гьобеклі-Тепе мала здійснити акцентування на економічному виробництві мисливсько-збиральницьких груп. Можливо, у відповідь на попит було досліджено нові джерела харчування та технології виробництва. За таким сценарієм релігійні вірування та дійства могли стати рушійним фактором адаптації до інтенсивного культивування та поширення сільського господарства» [55, с. 692]. Вважаємо це актуальним і для перуанських монументальних центрів.

Факти свідчать на користь свідомої структурної мережовості цих центрів. Це були вузлові осередки трансрегіональної і транскультурної комунікаційної мережі, котра згуртовувалась ритуалами та спільними бенкетами колективів-учасників цієї мережі [60].

Саме таку культово-комунікативну мережевість ми наважувемося вважати першоосновою цивілізаційності. Дж. Генріх зазначав, що монументальні культові споруди слугували як відбиттям матеріалізації накопичених колективних обов'язків перед сакральним лідером або перед самою релігійною системою цього суспільства, так і ефектною візуалізацією, що здатна спонукати до *просоціальної поведінки* [21, с. 27] (окремо зауважимо щодо схожості культово-громадських споруд докерамічної доби з етнографічно засвідченими будівлями зібрань індіанців пуббло – так званими *ківами* (рис. 5, f)).

Разом з тим можемо послатися на спостереження Тревор Уоткінса, котрий, з одного боку, наголошує на рушійній ролі комунікативного фактора в нашому культурогенезі. Узагалі, є певні сумніви в принциповій потребі вербалізації комунікативної моделі: на думку Т. Уоткінса та М. Дональда, методами монументального символізму анатолійська людність X тис. до н. е. спорудила *мнемотично-комунікативну схему*. Відповідно, мова йде не про звеличення елітарної меншості і не просто шанування певних надприродних персонажів, а про *візуальну модель пам'яті поколінь* [58, с. 97–98; 59, с. 12–15].

З приводу нашої власної позиції щодо сплеску монументалізму в докерамічних суспільствах

Анатолії та Перу наважимося припустити водночас трансформацію людського світобачення внаслідок первинної седентаризації (котра ще не була тоді відповіддю на господарчі зміни) і зовнішній чинник кліматичного струсу. Як відповідь відбувається сплеск релігійності, внаслідок чого велетенські ресурси та зусилля витрачаються на якісну наочну маніфестацію (запоруку позитивної комунікації зі світом предків). Водночас, в умовах певної кризи існування, громади встановлюють міжрегіональні контакти і впродовж багатьох поколінь підтримують мережу культово-торговельних зв'язків, які при цьому дають змогу концентрувати необхідні будівельні зусилля [33; 48]. Вузловий центр такої мережі (в Перу їх було одразу декілька) стає водночас культово-церемоніальним центром утвореної спільноти і її найбільш монументальним осередком. Знання, потрібні на його облаштування і підтримку, передаються поколіннями у своєрідній професійній касті «шаманів»-«жерців», котрі поступово перетворюються на еліту світського значення.

Регулярні спільні ритуальні зібрання в описаних культових центрах дозволили здійснити і міжрегіональний культурний обмін. Саме це спроможне пояснити потенційну одночасовість поширення одомашнених злакових культур «родючим півмісяцем» (нагадаємо: перші зерна одомашненої пшениці-однозернянки знайдено за кілька десятків кілометрів від Гьобеклі-Тепе – в Каракадазі – до того ж вони також припадають на межу X–IX тис. до н. е. [40, с. 30]).

Як зауважує Тревор Уоткінс, «стале існування в щільних громадах спонукало людей до нових стосунків, вироблялися нові форми ритуалів та спільної обрядності, символізм чого і закріплювався в монументальних формах» [59, с. 20]. У результаті цього такі осередки з побудованими *«зовнішніми символосховищами»* (за термінологією Т. Уоткінса та М. Дональда) перетворювалися на центри мережі культово-торговельних та інформаційних зв'язків. На нашу думку, це і є первинним проявом цивілізаційності, котра або має енергію для подальшого розвитку, або вшухає, або ж шукає її у таких штучних способах соціальної згуртованості, як іригаційні роботи чи війна, які, втім, не можуть бути необхідною цивілізаційною передумовою.

Список літератури

1. Березкин Ю. Е. Между общиной и государством. Средне-масштабные общества Нуклеарной Америки и Передней Азии в исторической динамике / Ю. Е. Березкин. – СПб. : Наука, 2013. – 256 с.
2. Буданов В. Г. Методология и принципы синергетики / В. Г. Буданов // Філософія освіти. – 2006. – № 1 (3). – С. 143–172.
3. Гринин Л. Е. Производственные революции как важнейшие рубежи истории / Л. Е. Гринин // Человек и природа: противостояние и гармония / под. ред. Е. С. Кульпина. – Вып. 29. – М. : ИАЦ «Энергия», 2007. – С. 191–221. – (Серия «Социально-естественная история. Генезис кризисов природы и общества в России»).

4. Гуляев В. И. Древнейший город Месопотамии и Мезоамерики: общее и особенное / В. И. Гуляев // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М.: Наука, 1995. – С. 66–70.
5. Дробжев М. И. В. И. Вернадский: ноосфера и устойчивое развитие / М. И. Дробжев // Вопросы современной науки и практики. – 2013. – № 3 (47). – С. 65–75.
6. Коротаяев А. В. Альтернативы социальной эволюции / А. В. Коротаяев, Н. Н. Крадин, В. В. Лыньш // Альтернативные пути к цивилизации: кол. монография / под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаяева и др. – М.: Логос, 2000. – С. 24–83.
7. Крадин Н. Н. Археологические признаки цивилизации / Н. А. Крадин // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сборник статей / под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, Н. Н. Крадина и др. – М.: Учитель, 2006. – С. 184–208.
8. Крымский С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
9. Моисеева И. Ю. Концепция самоорганизации в контексте постнеклассической парадигмы / И. Ю. Моисеева // Вестник ОГУ. – 2005. – № 11. – С. 80–86.
10. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – 2-е изд. – К.: Фенікс, 2004. – 760 с.
11. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.
12. Павленко Ю. В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути / Ю. В. Павленко // Альтернативные пути к цивилизации: кол. монография. – М.: Логос, 2000. – С. 115–128.
13. Режабек Б. Г. Учение В. И. Вернадского о ноосфере / Б. Г. Режабек // Век глобализации. – 2008. – № 1. – С. 159–167.
14. Сайко Э. В. Древнейший город. Природа и генезис. (Ближний Восток. IV–II тыс. до н. э.) / Э. В. Сайко. – М.: Наука, 1996. – 207 с.
15. Саутхолл Э. О возникновении государств / Э. Саутхолл // Альтернативные пути к цивилизации: кол. монография / под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаяева и др. – М.: Логос, 2000. – С. 130–136.
16. Спенсер Ч. Политическая экономия становления первичного государства / Ч. Спенсер // Альтернативные пути к цивилизации: кол. монография / под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаяева и др. – М.: Логос, 2000. – С. 137–154.
17. Уасон П. Религия, коммуникация и генезис сложной социальной организации в неолитической Европе / П. Уасон, М. Балди // Альтернативные пути к цивилизации: кол. монография / под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаяева и др. – М.: Логос, 2000. – С. 219–234.
18. Чмихов М. О. Давня культура: навч. посібник / М. О. Чмихов. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.
19. Щеголев О. Н. Гебекли-тепе – памятник и проблемы к постановке вопроса [Электронный ресурс] / О. Н. Щеголев // Социокультурный семинар «Культура. Народ. Эко-сфера» им. В. В. Бугровского. – 2014. – Режим доступа: <http://rema44.ru/seminar/papers/2014/gebekli.doc>. – Назва з екрана.
20. Atkinson R. Neolithic Engineering / R. J. C. Atkinson // *Antiquity*. – 1961. – Vol. 35. – P. 292–299.
21. Atran S. The Evolution of Religion: How Cognitive By-Products, Adaptive Learning Heuristics, Ritual Displays, and Group Competition Generate Deep Commitments to Prosocial Religion / S. Atran, J. Henrich // *Biological Theory*. – 2010. – № 5. – P. 18–30.
22. Banning E. B. So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East / E. B. Banning // *Current Anthropology*. – 2011. – Vol. 52, № 5. – P. 619–660.
23. Benfer B. Monumental Architecture Arising from an Early Astronomical-Religious Complex in Perú, 2200–1750 BC / B. Benfer // *Monumentality in the Americas* / eds. R. M. Rosenswig, R. L. Burger. – University Press of Florida, 2012. – P. 313–363.
24. Borić D. Theatre of predation: Beneath the skin of Göbekli Tepe images / D. Borić // *Relational Archaeologies: Humans, Animals, Things* / ed. C. Watts. – London: Routledge, 2013. – P. 42–64.
25. Burger R. Considering Early New World Monumentality / R. Burger, R. Rosenswig // *Monumentality in the Americas* / eds. R. M. Rosenswig, R. L. Burger. – University Press of Florida, 2012. – P. 1–22.
26. Caral and the Earliest Peruvian Civilization: Expanded Site Data [Электронный ресурс] // *Athena Review*. – 2001. – Vol. 4, № 2. – Режим доступа: <http://www.athenapub.com/caral.htm>. – Назва з екрана.
27. Cauvin J. Ideology Before Economy: Review of “The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture” by Jacques Cauvin, translated by Trevor Watkins / Jaque Cauvin // *Cambridge Archaeological Journal*. – 2001. – Vol. 11, Is. 1. – P. 106–107.
28. Creamer W. Crucible of Andean Civilization: The Peruvian Coast from 3000 to 1800 BC / W. Creamer, J. Haas // *Current Anthropology*. – 2006. – Vol. 47, № 5. – P. 745–775.
29. Creamer W. Dating Caral, a Preceramic Site in the Supe Valley on the Central Coast of Peru / W. Creamer, J. Haas, R. Shady Solís // *Science*. – 2001. – Vol. 292. – P. 723–726.
30. Creamer W. Dating the Late Archaic occupation of the Norte Chico region in Peru / W. Creamer, J. Haas, A. Ruiz // *Nature*. – 2004. – Vol. 432, № 3146. – P. 1020–1024.
31. Creamer W. Power and the Emergence of Complex Polities in the Peruvian Preceramic / W. Creamer, J. Haas, A. Ruiz // *Foundations of Power in the Ancient Andes* / eds. K. Vaughn, D. Ogburn, and C. Conlee // *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*. – Washington DC, 2005. – № 14. – P. 37–52.
32. Creamer W. Why Do People Build Monuments? Late Archaic Platform Mounds in the Norte Chico / W. Creamer, J. Haas // *Monumentality in the Americas* / eds. R. M. Rosenswig, R. L. Burger. – University Press of Florida, 2012. – P. 289–312.
33. Dietrich O. Building Monuments – Creating Communities. Early monumental architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe / O. Dietrich, J. Notroff, K. Schmidt // *Approaching Monumentality in the Archaeological Record* / ed. J. Osborne. – Albany: SUNY Press, 2014. – P. 83–105.
34. Donald M. *Precis of Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition* [Электронный ресурс] / M. Donald // *Behavioral & Brain Sciences*. – 1993. – Vol. 16, № 4. – P. 737–791. – Режим доступа: <http://www.genling.nw.ru/Staff/Psycholinguistics/Precis.pdf>. – Назва з екрана.
35. Environmental change and economic development in coastal Peru between 5,800 and 3,600 years ago / M. E. Moseley, D. H. Sandweiss, R. Shady Solís [et al.] // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2009. – Vol. 106, № 5. – P. 1359–1363.
36. Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbekli Tepe. State of Research and New Data / O. Dietrich, C. Köksal-Schmidt, J. Notroff, K. Schmidt // *Neolithics. The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research*. – 2013. – № 1. – С. 36–42.
37. Grima R. An Iconography of Insularity: A Cosmological Interpretation of some Images and Spaces in the Late Neolithic Temples of Malta / R. Grima // *Papers from the Institute of Archaeology*. – 2001. – Vol. 12. – P. 48–65.
38. Joye Y. Exploration of the Functions of Religious Monumental Architecture From a Darwinian Perspective / Y. Joye, J. Verpoeten // *Review of General Psychology*. – 2013. – Vol. 17, № 1. – P. 53–68.
39. Keltner D. Approaching awe, a moral, spiritual, and aesthetic emotion / D. Keltner, J. Haidt // *Cognition and Emotion*. – 2003. – № 17 (2). – P. 297–314.

40. Lewis-Williams D. An Accidental Revolution? Neolithic Religion & Economic Change / D. Lewis-Williams, D. Pearce // *Minerva*. – 2006. – Vol. 17, № 4. – P. 29–31.
41. Mann C. Oldest Civilization in the Americas Revealed / Charles Mann // *Science*. – 2005. – Vol. 7. – P. 34–35.
42. Mann C. The Birth of Religion / Charles Mann // *National Geographic Magazine*. – 2011. – № 6. – P. 34–59.
43. Marcus J. The Archaeological Evidence for Social Evolution / J. Marcus // *Annual Review of Anthropology Contents*. – 2008. – Vol. 37. – P. 251–266.
44. Moseley M. The Maritime Foundations of Andean Civilization : An Evolving Hypothesis [Електронний ресурс] / M. Moseley. – Режим доступу: <https://www.scribd.com/doc/116506925/The-Maritime-Foundations-of-Andean-Civilization>. – Назва з екрана.
45. Özdoğan M. Buildings of Cult and the Cult of Buildings / M. Özdoğan, A. Özdoğan // *In Light on Top of the Black Hill: studies presented to H. Çambel / ed. by G. Arsebük [et al.]*. – Istanbul : Ege Yayınları, 1998. – P. 581–601.
46. Peters J. Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment / J. Peters, K. Schmidt // *Anthropozoologica*. – 2004. – № 39 (1). – P. 179–218.
47. Pozorski Th. Early Complex Society and Ceremonialism on the Peruvian North Coast / Th. Pozorski, S. Pozorski // *Senri Ethnological Studies*. – 1993. – № 37. – P. 45–68.
48. Quilter J. Late Preceramic Peru / Jeffrey Quilter // *Journal of World Prehistory*. – 1991. – Vol. 5, № 4. – P. 387–438.
49. Quilter J. Subsistence Economies and the Origins of Andean Complex Societies / J. Quilter, T. Stocker // *American Anthropologist, New Series*. – 1983. – Vol. 85, № 3. – P. 545–562.
50. Sandweiss D. Early Fishing and Inland Monuments: Challenging the Maritime Foundations of Andean Civilization? / D. H. Sandweiss // *Andean Civilization: Papers in Honor of Michael E. Moseley*. – Cotsen Institute of Archaeology, 1988. – P. 39–54.
51. Schmidt K. Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs / K. Schmidt // *Documenta Praehistorica*. – 2010. – Vol. 37. – P. 239–256.
52. Schmidt K. Göbekli Tepe: a Neolithic site in southeastern Anatolia / K. Schmidt // *Oxford handbook of ancient Anatolia. 10,000-323 B.C.E.* (ed. S. R. Steadman & G. McMahon). – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 918–933.
53. Shady Solis R. America's First City? The Case of the Archaic Caral / R. Shady Solis // *Andean Archaeology III: North and South* (ed. William H. Isbell and Helaine Silverman). – Chapter 2. – New York : Springer, 2008. – P. 28–66.
54. Stanish C. The Origin of State Societies in South America / C. Stanish // *Annual Review of Anthropology*. – 2001. – № 30. – P. 45–48.
55. The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, southeastern Turkey / O. Dietrich, J. Notroff, K. Schmidt, M. Heun // *Antiquity*. – 2012. – № 86. – P. 674–695.
56. Trigger B. Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behavior / B. G. Trigger // *World Archaeology*. – 1990. – Vol. 22, № 2 : Monuments and the Monumental. – P. 119–132.
57. Verhoeven M. Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia / M. Verhoeven // *Cambridge Archaeological Journal*. – 2002. – Vol. 12, № 2. – P. 233–258.
58. Watkins T. Architecture and theatres of memory in the Neolithic of South West Asia / T. Watkins // *Rethinking Materiality : The Engagement of Mind with the Material World* / eds. E. DeMarrais, C. Gosden, C. Renfrew. – Cambridge : McDonald Institute of Archaeological Research, 2004. – P. 97–106.
59. Watkins T. Building houses, framing concepts, constructing worlds / T. Watkins // *Paléorient*. – 2004. – Vol. 30, № 1. – P. 5–23.
60. Watkins T. Supra-regional networks in the Neolithic of southwest Asia / T. Watkins // *Journal of World Prehistory*. – 2008. – № 21. – P. 139–171.

D. Korol

GÖBEKLI TEPE AND NORTE CHICO – PRECERAMIC STRUCTURAL MONUMENTALISM AND PROTOCIVILIZATION MANIFESTATIONS

The article deals with two examples of monumental structures in preceramic societies such as Göbekli Tepe (Anatolian PPN, X–IX mlln BC) and Norte Chico (Central Peru IV–III mlln BC). These two centers really changed traditional historical views, so one needs now some new approaches on civilization processes in the past, so this paper tries to propose some.

Author cites several key-theories about proposed monuments. Our own position is close to cultural-informational network approach. We believe that the basis of early civilizations grounds not on the irrigational works and not on the conflict/confrontation moments, but on the wide-regional connections via specific religious centers.

It is a possibility, that some external climatic stresses could provoke some special need in extra-large visual manifestations within both societies. That could explain why so little amount of people wasted their time and resources on such a monumentalism. But much more important, that they should had established regular meetings and feasting within these ancestral shrines, when cultural and social exchange took place.

Keywords: preceramic Neolith, monumental architecture, civilization process, communal rituals, informational network, complex societies, Göbekli Tepe, Norte Chico.

Матеріал надійшов 04.03.2015